

Egyetemi doktori (PhD) értekezés tézisei

**VIZSGÁLATOK A FÖLDRAJZI KÖZNEVEK
TÖRTÉNETE KÖRÉBŐL**

Gacsályi-Bába Barbara

Témavezető: Dr. Tóth Valéria

DEBRECENI EGYETEM
Nyelvtudományok Doktori Iskola
Debrecen, 2013

1. A téma körülhatárolása és az értekezés célkitűzései

A földrajzi köznevek kutatása a magyar nyelvtörténet szempontjából azért bír kiemelkedő jelentőséggel, mert ez az egyik legkorábbi és leggazdagabban adatolható szócsoporthoz tartozik, amelynek elemei részint helynevekben, részint községi minőségükben jelentkeznek a korai okleveles forrásokban. A földrajzi közneveket ugyanis a régiségben sem pusztán helynévalkotó szerepben alkalmazta a nyelvhasználó közösség, hanem — ahogyan ma is — a környezet egyes objektumairól, helyeiről beszélve szintén ezekkel az elemekkel élt. A földrajzi köznevek kiemelt nyelvtörténeti jelentősége ellenére történeti állományuk rendszerszerű áttekintése mindeztáig nem történt meg. Dolgozatomban — bizonyos szempontokat kiemelve — e hiány pótlására teszek kísérletet azzal, hogy elsősorban a földrajzi köznevek történeti aspektusait állítom a középpontba.

A magyar földrajzi köznevek feldolgozásához ugyanakkor egy analitikus feldolgozás is legalább ennyire hasznos támpontul szolgálhatna, amely az egyes szavakra irányítja a figyelmet. Ennek megfelelő formája egy történeti-etimológiai földrajziköznév-szótár lehetne, amely egyúttal tekintettel van a mai magyar nyelv területi viszonyaira is. Egy ilyenfajta analitikus munka alapjául szolgálhat aztán egy újabb szintetikus, összegző feldolgozásnak. Dolgozatom elméleti hozzájárulásaival ennek a szótárnak a kialakítási elveivel is igyekszem hozzájárulni.

Noha munkámban a földrajzi köznevek korai ómagyar kori rendszerét és változási tendenciáit tárom fel, ehhez számos alkalommal felhasználtam a helyet jelölő közszegek jelenkori viszonyainak tanulmányozásából származó eredményeket, módszertani tapasztalatokat is. Ennek megfelelően a felhasznált források is kétfélek voltak: egyes kutatási témákhoz a korai ómagyar korból származó adatokat, más vizsgálatokhoz pedig a mai névanyag földrajziköznév-állományát vettem figyelembe.

2. A feldolgozás módszerei, szempontjai

Elméleti keretét tekintve munkám — különösképpen a földrajzi köznevek és a helynevek viszonyának tisztázásában — alapvetően a funkcionális nyelvészleletű helynévleírások felől közelíti meg a földrajzi köznevekkel kapcsolatos kérdéseket, de egyes részletek kidolgozása során a kognitív felfogás is jelentős mértékben teret kapott. A helynevekkel foglalkozó kutatásokban alkalmazott funkcionális megközelítésnek azért lehet létjogosultsága egy a földrajzi közneveket tárgyaló munkában is, mert a

földrajzi közneveket az általam végzett vizsgálat kronológiai határai között (azaz a korai ómagyar korban) dokumentálható módon rendre a helynevek részeként találjuk meg. A velük kapcsolatos kutatások ezért részben egybefonódnak a helynévtörténeti vizsgálatok lehetőségeivel és módszereivel is.

A kognitív megközelítésnek pedig azért lehet helye a földrajzi köznevek feldolgozásában, mert megítélésem szerint ez eleve nem is idegen a nevek funkcionális szemléletű leírásától, és különösen nem az az általam is alkalmazott HOFFMANN ISTVÁN-féle helynévleírási kerettől. A kognitív szemléletnek a helynévkutatásban való hasznosíthatóságával több munka is foglalkozott már az eddigiekben is, a földrajzi köznevek kapcsán pedig azért lehet különösen célszerű az alkalmazása, mert több olyan vitás kérdésben lehet segítségünkre, amelyek kapcsán a funkcionális megközelítés nem tudott egyértelműen állást foglalni. Ilyen központi jelentőségű kérdés például a földrajzi köznév fogalmának meghatározása. Az ómagyar kor nyelvének vizsgálata a kognitív nyelvészet eszközeivel természetesen sok esetben nehézségekbe ütközik, hiszen a megismerési folyamatok feltárása a korai ómagyar korra vonatkozólag szinte lehetetlennek tűnő feladat. Mégis, minthogy a nyelvbeli változást nem egy esetben a beszélőknek a dolgokhoz való viszonyában bekövetkező módosulás motiválja, a jelenkori viszonyok ilyen szempontú elemzéséből kiindulva érdemesnek tűnik ezt a szemléletet a korai ómagyar korra vonatkozólag is érvényesíteni.

Dolgozatomban mindemellett a dimenzionális nyelvszemlélet ugyancsak rendező elvként működik, vagyis nagy figyelmet fordítok a földrajzi köznevek használatának térbeli, időbeli és humán vonatkozásaira egyaránt. A térbeliség vizsgálata ugyanis a helyet jelölő szavak esetében megkerülhetetlen, az időbeliséget pedig az teszi különösen fontossá, hogy történeti szempontból az egyik legjobban dokumentálható szócsoporthoz áll a vizsgálat középpontjában. A humán vonatkozások vizsgálata pedig azért kerül újra és újra előtérbe a földrajzi köznevek kapcsán, mert a nyelv természetes elemeiről lévén szó a nyelvhasználó közösség használja azokat a környezet elemeinek megjelölésére közszóként és helynevek részeként egyaránt.

3. Az értekezés új tudományos eredményei

A földrajzi köznevekkel kapcsolatos elméleti kérdések

A bevezető, elméleti fejezetben mindenekelőtt a földrajzi köznév fogalmának meghatározására teszek kísérletet. Ennek új megközelítését adva a kognitív szemantika prototípuselvét használtam fel, mivel az a kategóriahatárok dinamikus kezelésére nyújt lehetőséget. Erre azért van igen nagy szükség a földrajzi köznév fogalmának meghatározásakor, mert a földrajzi köznevek és a szókincs más részei szoros kapcsolatban állnak egymással, ezért olykor átfedéseket tapasztalunk a más kategóriákba sorolható elemek és a földrajzi köznevek között.

Eszerint prototipikus elemnek tekinthetjük azokat a földrajzi közneveket, amelyek hely fogalmat fejeznek ki, és helynévvel is megjelölhető denotátumra utalnak, periférikus elemek pedig azok, amelyeknek alapjelentése nem földrajzi jellegű, de előtaggal helynévvé válhatnak, így ez utóbbi csoportba sorolhatjuk például az építményneveket alkotó földrajzi közneveket.

A földrajzi köznévi kategória körülhatárolásakor más szócsoporthoz is különös figyelmet kell szentelnünk, így például problémát jelent a helyet jelölő szintagmák és az összetett földrajzi köznevek elhatárolása. Az -s képzős szavak esetében a nyelvhasználat és a nyelvhasználat hiányos ismerete miatt szintén gondot okoz a földrajzi köznévi kategóriába sorolás. A prototipikus jelleget a földrajzi közneveknek nagymértékben a helynevekben való előfordulás biztosítja, leginkább az ilyen elemek gyakori használata révén. A helynevekben való gyakori előfordulás együtt jár azzal is, hogy más, azonos vagy hasonló szerepű földrajzi köznevek visszaszorulnak a nyelvhasználatban. Ehhez akár az is hozzátartozik, hogy közülük egyesek teljesen kiesnek a nyelvhasználatból, kihalt szavakká válnak. Fontos tehát hangsúlyoznunk a földrajzi köznévi kategória körülhatárolásakor azt is, hogy azokat a lexémákat, amelyek közszóként nem, csak a helynevekben fordulnak elő, nem tekinthetjük a szinkrón rendszer földrajzi közneveinek.

Mindezzel szoros összefüggésben a földrajzi köznév és a lexikális helynévformáns (vagyis a hely fajtájának megjelölésére szolgáló lexikális elemek) fogalmának kapcsolatát tárgyalom részletezően. A földrajzi köznév és a lexikális helynévformáns viszonyának tisztázása azért lényeges elméleti szempontból, mert korábban a földrajzi köznév definíciójára tett

kísérletek néhány kivételtől eltekintve jobbra a terminus jelentéséből indultak ki, s a szócsoporthoz elemeinek funkciója kevésbé került előtérbe. A földrajzi köznévfogalmának meghatározása szempontjából pedig ennek a nézőpontnak véleményem szerint döntő szerepe van, s tekintetbe kell vennünk azokat a bonyolult viszonyokat is, amelyek a földrajzi köznevek és a helynévformák kapcsolatát jellemzik. Ugyanakkor fontos azt is kiemelni, hogy nemcsak az egyes elemek, hanem a szócsoporthoz egésze szempontjából is lényeges mind az időbeliség, mind pedig a területi differenciáltság figyelembevétele, amely e szavak helyjelölő szerepével is összefüggésben megkerülhetetlennek látszik. A helyfogalmat jelölő lexémák közül ugyanis azokat sorolom a földrajzi köznevek közé, amelyek a helynevekben és közsóként is helyfajtajelölő szerepet töltenek be, ami azonban időben és térben egyaránt változást, illetve nagyfokú változatosságot mutathat.

A földrajzi köznevek gyakorisági viszonyai a korai ómagyar kori helynevekben

A földrajzi köznevek gyakorisági viszonyait illetően az ómagyar kori adatok kapcsán kitűnik, hogy a földrajzi köznevekből keletkezett mikrotoponimák és településnevek gyakoriságát illetően az egyes jelentésmezők megterheltségében különbségeket figyelhetünk meg. E téren ráadásul nemcsak az egyes jelentésmezők, hanem azokon belül az egyes földrajzi köznevek reprezentáltságában is eltérések tapasztalhatók.

A földrajzi köznevek körébe tartozó jelentésmezők elemeinek gyakorisági vizsgálata ezen a téren azzal a tanulással egészíti ki a korábbi kutatások eredményeit, hogy az építménynevek között — az építménynevek arányaihoz képest legalábbis — nem elhanyagolható a pusztai földrajzi köznévi helynevek aránya. Ennek a megállapításnak pedig azért van jelentősége, mert az előzményirodalom szerint a műveltségi nevek (ide sorolhatók többek között az építménynevek) körében az ilyen módon keletkezett nevek kisebb arányban fordulnak elő, mint a természeti nevek (például hegynevek, víznevek) között.

Az egyes földrajzi köznevek gyakorisági vizsgálata elsősorban arra irányította rá a figyelmet, hogy mely közsavak fordulnak elő önállóan is helynévként egy adott jelentésmezőn belül, s melyek azok, amelyek egyébként igen gyakori helynévalkotó voltak ellenére sem jelentkeznek formák vagy bővítményrész nélkül a korai ómagyar korban. Az e tekin-

tetben jelentkező különbségek az egyes földrajzi köznevek jelentéstartalmával bizonyosan összefüggésben állnak. Nem adatolhatjuk ugyanis pusztai földrajzi köznévi helynévként a vízneveken belül egyébként igen gyakori és általános jelentésű *víz* földrajzi köznevet, ahogyan nem találunk példát a *hegy* földrajzi köznév vagy az *erdő* és a *kerek* földrajzi köznevek jelentéshasadással történő névalkotására sem. A pusztai földrajzi köznévi előfordulás lényeges feltételének látszik tehát a közszó speciális jelentéstartalma.

A településneveket alkotó földrajzi köznevek gyakorisági vizsgálata összhangban áll a korábbi kutatások eredményeivel, amely szerint a *falu* ~ *falva* lexéma 1350 utáni előretörését, s a *telek* lexémának — a korábbi túlsúlyával szemben tapasztalható — visszaesését regisztrálhatjuk. Úgy láttam ugyanakkor, hogy az egyes földrajzi köznevek produktivitásának alakulását vizsgálva nem csupán az időbeliség tényezőjére kell figyelmet fordítanunk, hanem azok területi viszonyaira, illetve az ezt befolyásoló tényezőkre is.

A földrajzi köznevek területi elterjedtsége

A földrajzi köznevek területi elterjedtségét az arra ható tényezők feltárásán keresztül mutatom be dolgozatomban. Az ezzel kapcsolatban felvethető nyelvtörténeti tényezők, mezőösszefüggések, kognitív és szemantikai jellegű kérdések egymással szorosan összefüggnek, s olykor nehezen szétválaszthatóak. Ennek ellenére a földrajzi köznevek területi viszonyait elemezve igyekeztem ezeket a tényezőket külön-külön kifejtve tárgyalni, ám folytonosan utalva a közöttük lévő szövevényes kapcsolatokra is.

A vizsgálat szerint a földrajzi köznevek területi elterjedtsége közötti különbségeknek egyrészt bizonyosan vannak nyelvtörténeti okai: a nagyobb területen adatolható megnevezések jórészt szókincsünk korai elemei. Ezt a tételt azonban egyes ősi eredetű (s napjainkban köznyelvi, tehát általánosan elterjedt) földrajzi köznevek kései adatolása mindenképpen tovább árnyalja.

A földrajzi köznevek elterjedtségét nagyban befolyásolja az is, hogy ezek az elemek az adott jelentésmezőn belül a fogalmi hierarchia milyen fokán állnak. Az emberhez fizikailag is közelebb álló denotátumok megnevezései ugyanis gyakran kis területi megoszlást mutatnak, ellentétben a kevésbé fontos, ritkábban használt fogalmakkal, melyekre jóval esetlegesebb a szóhasználat. A jelenkori adatok térképre vetítése például azt árulja

el, hogy az erdő alapfogalmat leggyakrabban a köznyelvi *erdő* lexéma fejezi ki a jelenkori szókincsben. A földrajzi köznevek korai ómagyar kori területi elterjedtségét illetően ezt a tényezőt ugyancsak szem előtt kell tartanunk: a *falu*, a *domb*, az *erdő* és a *kerek* földrajzi köznevek terjedése kapcsán felmerülő kérdéseinkre is a jelentésmező elemeinek együttes vizsgálata alapján adhatunk megnyugtató válaszokat.

A földrajzi köznevek terjedését befolyásoló hatásokról beszélve nem hagyhatjuk figyelmen kívül továbbá a kognitív tényezőket sem, mivel a jelentéstani mikrorendszerek állapotát és sorsát nemcsak azok belső viszonyai, de különféle nyelven kívüli tényezők is befolyásolják, így például egy adott nyelvjárási részrendszerre hatással van a nyelvjárást hordozó közösség világszemlélete és annak alakulása is. A nyelvi kategorizáció ugyanakkor a környezet elemeinek nyelvi szempontú osztályozása, vagyis egyfajta implicit elmélet a környezetről, ezért nem célszerű a nyelvet a környezet figyelembevétel nélkül sem leírni. A földrajzi köznevek kapcsán pedig a földrajzi környezetnek természetszerűleg különösen nagy szerepe van. A beszélőközösségnek a valósághoz fűződő viszonyulását érhetjük tetten azáltal tehát, ha a földrajzi környezetnek a földrajzi köznevek területi elterjedtségét befolyásoló hatását vesszük közelebbről szemügyre. A jelenkori földrajziköznév-állományban ezt jól mutatják a nyelvjárások közötti kategorizációs különbségek, vagyis az a jelenség, hogy az adott nyelvjárásokat beszélők a földrajzi környezettől függően nyelviileg más-képp tagolják az egyes fogalmakat.

A földrajzi köznevek szemantikai viszonyainak elemzésekor végezetül szintén többféle olyan nehézséggel kell szembenéznünk, amelyek alapvetően befolyásolják a földrajzi köznevek területiségét és egyúttal annak vizsgálhatóságát. Egy-egy konkrét szómező poliszém, illetve szinonim jelentésrelációit elemezve például felvetődik a kérdés, hogy beszélhetünk-e a földrajzi köznevek esetében valódi poliszém, illetve szinonim viszonyokról, vagy csupán területileg elkülönülő jelentésdifferenciálódást tapasztalhatunk a jelenkori és az ómagyar kori névállományban.

A földrajzi köznevek használatának speciális színtere: a középkori oklevelezési gyakorlat

A földrajzi köznevek használatának a korai ómagyar korban speciális közege volt az oklevelezési gyakorlat. E lexémák ugyanis gyakran tűnnek fel helyek közzői megjelöléseként magyar nyelven az oklevelek latin

nyelvű szövegében. Minthogy ebben a szerepben a latin nyelvű közszói megjelölések a tipikusak, joggal merül fel a kérdés, hogy mi motiválja a magyar nyelvű földrajzi köznevek közszói jellegű oklevélbeli megjelenését.

A földrajzi köznevek közszói előfordulása feltehetően nem hozható összefüggésbe az oklevelek jogbiztosító szerepével, megjelenésük sokkal inkább az oklevélírók kevésbé tudatos magatartását, illetve azt a nyelvpszichológiai helyzetet tükrözi, amely a két nyelv közötti állandó közvetítésben nyilvánult meg. Bizonyos értelemben tehát véletlen, sőt az oklevélíró nyelvi zavarát mutató magatartásként értékelhetjük a magyar közszói elemek latin oklevélszövegbe való bekerülését. A magyar földrajzi köznevek latin szövegbeli helyzetével kapcsolatos vizsgálatokat pedig ezek szerint nemcsak az oklevelezési gyakorlat időbeli és térbeli változatossága, de maguknak az oklevél-szövegezőknek az eltérő gyakorlata is megnehezíti. A bizonyos fokú esetlegesség ellenére egyes tendenciákat azonban mégis kitapinthatunk. Vizsgálatom során a földrajzi köznevek közszóként való oklevélbeli megjelenését tipizáltam, melynek során a földrajzi köznevek különböző funkciókban történő alkalmazásait különítettem el. A magyar nyelven közszóként előforduló földrajzi köznevek ennek alapján lehetnek adott helynévre visszautaló elemek a szövegben, állhatnak a helynevek mellett magyarázó elemként, ugyanakkor helynevektől függetlenül is előfordulhatnak a magyar nyelvű közszói helyfajtajelölő lexémák a latin szövegben. Az egyes típusok kapcsán jól kirajzolódnak azok a tényezők, amelyek meghatározzák azt, hogy az adott közszói elem magyarul vagy latinul áll-e a szövegben.

Egy szemantikai mező földrajzi közneveinek szótörténeti vizsgálata

A dolgozatot záró, az elméleti, módszertani tapasztalatokat egy konkrét szócsoporton bemutató esettanulmány ugyancsak a földrajzi köznevek változási folyamatait illusztrálja azáltal, hogy egy eredetileg nem helyjelölő közszói csoport elemeinek (a halászó eszközök, s az abból lett halászó helyek megnevezéseinek) a szótörténetét mutatja be nagy figyelmet fordítva azokra a jelenségekre, amelyek ezek szemantikai átalakulását motiválták. Ennek kapcsán egyrészt a 'halászó hely'-et jelentő földrajzi köznevek Árpád-kori oklevelekben való megjelenését vettem közelebbről szemügyre, melynek során éppen a jelentésbeli változást motiváló tényezőket sikerült tetten érnem. A 'halászó hely'-et jelentő földrajzi köznevek ugyanis a ko-

rai ómagyar kori oklevelekben igen gyakran közzsóként adathatók, amit elsősorban a latin szövegek környezetében alapján különíthetünk el — hol biztosabban, hol bizonytalanabban — a tulajdonnévi előfordulásoktól. A *vejsze* és a *szégye* gyakori közzsói megjelenését feltehetően azzal magyarázhatjuk, hogy királyi adományozás tárgyát képezhették csakúgy, mint a *varsa* halászó eszköz. A *tanya* földrajzi köznév kapcsán azonban (minthogy a *tanya* nem volt királyi adomány tárgya) az is világossá válik, hogy a köznévi előfordulások gyakoriságát minden bizonnyal az is magyarázza, hogy ezeknek a halászó eszközöknek igen korán kialakult a 'halászó hely' jelentésük is.

A korai ómagyar kori 'halászó hely'-et jelentő földrajzi közneveket elemezve mindemellett etimológiai, hangalaki, helyesírási és jellegzetes szóföldrajzi tanulságokat egyaránt megfigyelhetünk. A 'halászó hely'-et jelentő földrajzi köznevek elemzése kapcsán számos olyan probléma tűnik fel, amelyek a korábbi fejezetekben részletes elméleti kifejtést kaptak. Így például ebben a fejezetben konkrét oklevélbeli megjelenés alapján kerül elő a pusztai földrajzi köznévi előfordulások közzsói és tulajdonnévi jellegének megállapítása, vagy a történeti változások folytán bekövetkező névformák jelleg kialakulása. Azt is szemlélteti továbbá ez a fejezet, hogy (például szóföldrajzi tekintetben) egy-egy szómező elemeinek együttes elemzése vezethet igazán meggyőző eredményekre.

4. Az értekezés tárgyából megjelent publikációk

Lektorált tanulmányok:

1. Néhány lehetőség és módszer a földrajzi köznevek jelentésföldrajzi vizsgálatában. *Helynévtörténeti Tanulmányok* 4 (2009), 73–83.
2. Földrajzi köznévi fogalmak megnevezési rendszerének tagoltsága a romániai magyar nyelvjárásokban. *Helynévtörténeti Tanulmányok* 5 (2010), 235–44.
3. Pusztai földrajzi köznevek helynévalkotó szerepe az ómagyar korban — A jelentéshasadás. *Helynévtörténeti Tanulmányok* 6 (2011), 121–31.
4. Fanevek helynévformáns szerepe a korai ómagyar korban. *Helynévtörténeti Tanulmányok* 7 (2012), 69–75.
5. A földrajzi köznév fogalma. *Helynévtörténeti Tanulmányok* 8 (2012), 121–31.
6. A magyar tulajdonnevek viselkedése nyelvi interdiszciplínák tükrében. *Alkalmazott Nyelvtudomány* XII/1–2. (2012), 7–15.
7. A földrajzi köznevek etimológiai és kronológiai rétegződése. *A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei* VII. Megjelenésre elfogadott.
8. Vejsz(e). *Helynévtörténeti Tanulmányok* 9. Megjelenésre elfogadott..

Idegen nyelvű tudományos cikkek:

1. *A study of two-part toponyms from a cognitive aspect.* In: *Names in Daily Life. Proceedings of the 24th International Congress of Onomastic Sciences.* Megjelenésre elfogadott.
2. *Etymological and chronological stratification of geographical common words* (2013). In: *Sprachentwicklungen und kulturelle Differenzierungen.* St. Ingbert. Megjelenésre elfogadott.

5. További publikációk

Lektorált tanulmányok

1. A fanevet tartalmazó helynevek morfológiai szempontú vizsgálata. In: *Név és valóság. A VI. Magyar Névtudományi Konferencia előadásai.* Szerk. BÖLCSKEI ANDREA–N. CSÁSZI ILDIKÓ. Budapest: Károli Gáspár Református Egyetem BTK Magyar Nyelvtudományi Tanszéke, 2008, 53–9.

Ismertetések:

1. A családnév-változtatások története időben, térben, társadalomban. Szerk. FARKAS TAMÁS–KOZMA ISTVÁN. Budapest, 2009. *Magyar Nyelvjárások* 48 (2010), 263–6.

Kézírtos munkák:

1. *Szláv eredetű faneveinkről*. Diákköri dolgozat. Debrecen, 2007. Kézirat.
2. *Szláv eredetű faneveinkről*. Szakdolgozat. Debrecen, 2007. Kézirat.

Tanulmányok:

1. A fanevet tartalmazó helynevek morfológiai szempontú vizsgálata. In: *Juvenilia II. Debreceni bölcsész diákkörösök antológiája*. Szerk. PETE LÁSZLÓ. Debrecen: DEENK Kossuth Egyetemi Kiadója, 2008, 16–22.
2. A szláv eredetű fanevek nyelvtörténeti jelentősége és vizsgálati lehetőségei. *Szkhonion. A DE-BTK HÖK művészeti és szakfolyóirata*. 2006/2, 47–56.